

HORVÁTH LAJOS

Kosztolányi mint Shakespeare-fordító IV.

**A századfordulós Erzsébet-kultusz, mint az első magyar *Téli regé*-
újrafordítás hatástörténeti háttére – Erzsébet királyné
Shakespeare-fordításai nyomában, avagy Kosztolányi
Budapesten és Bécsben**

*„műveinek tárgyalása szigorú értelemben vett történeti kérdések megválaszolását is
igényelné” (SZEGEDY-MASZÁK 2010: 11)*

Kosztolányi Shakespeare-fordításainak keletkezéstörténetét kutatva, akarva-akaratlanul is felmerül a német mintára beemelt fordítói önreflexivitás magyar irodalomtörténeti hagyománya. A magyar Shakespeare-kultusz hatástörténeti háttérét azonban jelentős mértékben meghatározta Kossuth Lajos és Erzsébet királyné kultusza, lévén mert mindketten fordítottak Shakespeare-t, mialatt angolul tanultak. Kossuth többek között a *Macbeth* szövegén tanulta meg az angol nyelv használatát, fordításkísérlete pedig az ékesszólás stílusfejlesztésében válhatott hasznára a későbbiek során: „addig használt szövevényes, latinus mondatszerkezeteit világos, pontos tagolásra kényszerítette a fordítót megköthető szöveg. Később Angliában és az Egyesült Államokban elmondott angol nyelvű beszédei éppen erősen érezhető shakespeare-i színeikkel ejtették bámulatba a magyar forradalomért rajongó polgárokat” (KOZÁK 2017). A reformkor során felkarolt magyar Shakespeare-kultusz fél évszázados fejlődési íve mellett azonban egymás után jelentek meg a különféle nemzetépítő törekvések is a századvégi eseményeknek köszönhetően.

A magyar Shakespeare-kultusz genezisének lényegi sajátossága, hogy a költő kultikus tisztelete előbb honosodott meg, mint ahogy műveit igazán megismerték volna, a kultusz két évszázados története során később is gyakran megfigyelhető, sőt úgyszólván állandósul: egyének, rétegek és nemzedékek előbb sajátították el az áhítatos Shakespeare-tisztelet társadalmi szokásrendjét, s csak azután jutottak el, ha eljutottak, a közvetlenebb, de sosem teljesen közvetlen, mindig a kultusztól többé-kevésbé előformált, s ezért vagy mitizálódott vagy lázadóan mítoszellenesre átalakított ismeretig. (DÁVIDHÁZI 1990: 305–306. Vö. AJTAY-HORVÁTH 2017)

Hasonlóképpen tetten érhető annak századfordulós kanonizáltsága is (vö. PARAIKSZ 2015a), ami hatástörténeti akadályát képezte a modern magyar Shakespeare-újrarendítések megjelenésének, lényegében egészen Ferenc József haláláig. Ignotus alapján „Az entente e halált – ők tudják, miért – 1916-ra várta s ez évre készítette el egész tervét az összeesküvésnek, mely nekítámadva Németországnak s Ausztria-Magyarországnak, a végén majd a földabroszt megváltottassa. (...) S hogy akkorra nem él már majd az agg Ferenc József” (IGNOTUS 1916: 729. Vö. TAKÁCS 2015). Noha Babits *A vihar*-fordítása a Shakespeare-tricentenáriumra elkészült (SHAKESPEARE 1916. Vö. KELEVÉZ 2015; ill. DÁVIDHÁZI 1990: 207–208), a *Nyugat*ban külön említést tett arról, miszerint:

Ez a fordítás – bármily csodálatosan hangzik is – a háború terméke. A *Vihar* Shakespeare legutolsó drámája, – egy meghiggadt, rezignált életfilozófia műve, oly költőé, ki nem az életet festi többé, attól inkább menekülni akar. Menekülni egy álomvilágba, ahol valami nagy, bölcs és jó Sors előtt az élet minden viszállyai, ellentétei elvesztik fontosságukat, s egy távoli és verőfényes magaslatról tekintve durvaság, baj, gonoszság és minden iszonyúság oly ártalmatlanoknak, sőt mulatságosaknak látszanak, mint a göröngy, melyben a mező embere megbotlik. Mikor a nagy aggodalmak megbénították bennem az energiát, és koncentrációt,

melyet minden alkotás munkája oly nagy mértékben megkíván, és műfordítással akartam szellememet leköttni, és naponkint leg-alább órákra az életből kimenteni, ez a hangulat vonzott a leg-jobban. Shakespeare fordítására nem akkor gondoltam először, a magyar Shakespeare erőltetettségei és értelmetlenségei már gyermekkoromban bántottak, ki ne kívánna az Arany, Petőfi és Vörösmarty remekművei mellé méltóbb társakat? (BABITS 1916: 776)

Babits sorai aligha értelmezhetőek másként, mint amivel visszaul az 1848–49-es események előtti nemzetépítő állapotokra. Dávidházi ugyanakkor külön kiemeli, miszerint „A bálványrombolásnak egy másik változata is megfigyelhető a két világháború közti időszakról fogva: ez nem az istenített Shakespeare-ről akarja bebizonyítani, hogy pusztá bál-vány, hanem csak a *mások által* istenítetttről, szemben az *igazi* Shakes-peare-rel, mely megérdemli az istenítést”, illetőleg, hogy „apostola Ba-bits Mihály volt, akinek életét diákkorától halálos ágyáig végigkísérte a Shakespeare-élmény. Egyetemi hallgató korában Kosztolányi Dezsővel lelkesedtek érte leveleikben”, továbbá, hogy „Mindebből kezd már kisej-leni, miként tér el Babits Shakespeare-je a színházi kultuszétól; teljesebb fogalmat alkothatunk erről, ha Babits és Hevesi nézeteinek bonyolultabb viszonyából következtetünk a megértésre képtelen közönség áhítatára, melybe sem a költő-fordító, sem rendező-kritikusa nem tudott belenyu-godni” (DÁVIDHÁZI 1990: 243–245).

A harmadik bécsi forradalom kitörése után trónra kerülő ifjú herceg puccsszerű hatalomátvétele és 1848. december 2. napi olműtzi megko-ronázása, majd I. Ferenc József néven teljhatalmú uralkodóként I. Miklós cárhoz 1849. május 1. napján keltezett és saját kezűleg írt segélykérő levele: szinte azonnal megpecsételte a magyar szabadságharc sorsát. Mindemellet pedig, a világháború fegyverletételt követő 1849. augusztus 20. napi császári elnöklet alatt megtartott bécsi Minisztertanács ülésén jóváhagyott rendelkezések a magyar szabadságharc résztvevőinek felelősségre vonásáról, ami az 1849. október 6. napi aradi vértanúk és Batthyány Lajos kivégzéséhez vezetett, lényegében mindvégig a mi-

előbbi megtorlásról és a birodalom egyben tartásáról szól: legalább is az utólag már mint a „népek börtöne” Osztrák–Magyar Monarchiájával kiegészítő Habsburg–Lotaringiai uralkodóház szempontjából (SOMOGYI 1989: 20–21, 35–36, 38. Vö. MAKKAI 2018: 185; ill. „Láncvers”. KOSZTOLÁNYI 1916a).

Politikai következményeinél és társadalmi hatásánál fogva egyaránt nagy volt a nevezetessége annak a királyi látogatásnak, melyben Ferencz József koronázatlan császár, nejével, Erzsébet királyasszonnyal 1857 május 4-ikén a fővárost és Magyarországot részesítette. A magyar sajtó az ötvenedik évforduló alkalmával egy pillanatra megállt ennél a dátumnál, mely kétségtelenül nagyon alkalmas a ma már kevésbé ismert diplomáciai gondok felidézésére és ez eseményből következő tanúságok elemezésére. Az 1857-iki császárlátogatás tudvalevőleg az osztrák diplomácia, különösen pedig a Bach Sándor miniszter műve volt. (...) A hivatalos lap ünnepi papiroson, külön kiadásban, aranyozott szegélyű közlésekkel jelent meg s a császár és a császárné számára költői üdvözlésekről is gondoskodott. *Üdvözlég szép császárné, a / Birodalom angyala, Reményink hajnalcsillaga / Örömeink hajnala*. Ez a strófa szólt a császárnéről, de nem maradt mögötte a másik sem, mely így hangzik: *Üdvözlég ifjú Császár, a / Birodalom atyja: / Koronádat a boldogság / Napja ragyogtassa*. A poéták lázongani kezdtek. Ki merete ezt a verset írni?. Kutatták a szerzőt, keresték a felbujtót, de mire kiönthették hazafias keserveiket, már megjelent a többi lapokban is vagy az üdvözlő vers, vagy az üdvözlő cikk, a cenzura szigorú követelésére. Az ország nem hivatalos elemei között ilyen volt a hangulat a császári pár látogatásakor. (VU 1907a: 480)

Ugyanakkor Shakespeare Osztrák–Magyar Monarchián belüli mitizálásában eleve mérföldkőnek számított az első magyar Shakespeare-fordító triász nagyszabású vállalkozása, ami egészen a kiegyezésig elhúzódott. A romantika korának magyar nyelvű Shakespeare-olvasmányai

között programszerűen jelent meg Vörösmarty, Petőfi és Arany egy-egy Shakespeare-fordítása (vö. CZEKE 1920: 21). A szólásszabadságon ejtett sérelmek orvoslásához és Kossuth budavári börtönéveihez köthető a *Julius Caesar* megjelenése (1840) (vö. RUTTKAY 2002: 58–59), amit előbb a *Coriolanus* (1848) (SHAKESPEARE 1848. Vö. PARAIZS 2008: 48–72), majd a *Lear király* (1856) (vö. RUTTKAY 2002: 68–73), a *Szentivánéji álom* (1864), végül pedig a *Hamlet* (1867), illetőleg a *János király* követett (szintén a kiegyezés évében) (PARAIZS 2015b: 96–98. Vö. MILBACHER 2006: 55–59). A magyar romantika Shakespeare-fordító triászának Shakespeare-magyarító költői fordításaival szemben Kosztolányi költői nyelvszemléletének értelmezési keretét ugyanakkor nem véletlenül módosította a szöveggönyvszerű „shakespeare-i nyelvhasználat”: az értékközvetítő jelmondatként használt „Shakespeare nyelve” kifejezés monarchiabeli kultusza még a serdülőkorú Kosztolányi költői szabadságot kedvelő, nyelv-művelő önazonosságtudatában is több mint meghatározó volt (ARANY 2017: 53–56).

Az ezredfordulós magyarságtudat kultikus jelentősége viszont párhuzamosan érvényesült az egyéb, kiegészítő jellegű kultuszteremtési szándékokkal (HICSIK–HORVÁTH 2020: 87–88, 91). Kosztolányi műfordítói munkásságán belül „Shakespeare nyelve” például már egyáltalán nem egyenlő sem a brit, sem az amerikai angol nyelvek alapvetően szótárhasználat mentén elsajátított ismeretével, ahogy mindaz korábban mérvadó volt a Shakespeare-fordító Kossuth és Arany esetében, vagy Vörösmartynál és Petőfinél. Mindezt Dávidházi alábbi megállapítása is alátámasztja.

A kultusz demitizáló átvilágításának és a kultikus áhítatban való bensőséges részvételnek kétféle, de egymást ki nem záró vágya, igénye és törekvése figyelhető meg az új század első évtizedeiben Kosztolányi Dezső színikritikaiban. A Shakespeare-tiszteletnek hol irodalomszociológiai elemzését és magyarázatát adja, hol a drámaírói nagyság megmagyarázhatatlan csodájának tulajdonítja, és boldog, hogy maga is fölolvadhat benne; ugyanígy drámáit is hol kultúrtörténeti körülmények által meghatározott-

ként magyarázza, hol megadóan belenyugszik szakrális jellegű rendkívüliségükbe, mely eleve kifürkészhetetlen és csak hódolat illelheti. (DÁVIDHÁZI 1990: 223)

Kosztolányi alig volt kilencéves elemi iskolás tanuló, amikor Kossuth meghalt (1894. március 20. napján), Erzsébet királyné halálhírét pedig már tizenhárom és fél éves főgimnáziumi serdülő növendékként érte meg (1898. szeptember 10. napján). A kis „Dide” késő gyerekkorában ugyanakkor már több mint meghatározó volt mind a Kossuth-kultusz, mind az Erzsébet-kultusz szabadkai térnyerése is: egyházi gyászmisék, intézményi megemlékezések, évfordulós ünnepek keretein belül a tanulók rendre részt vettek a kultikus jelentőséggel bíró szabad királyi városi összejöveteleken, családtagjaikkal együtt (vö. VÉR 2006: 9–38; ill. VÉR 2013: 108–188).

Honvédtábornok nagyapja révén, akit a kis Dezső tíz és fél éves gyerekként vesztett el, illetőleg akitől nagy valószínűséggel még angolul is tanult, lényegében személyes kötődés fűzte Kossuth kultuszához. Kosztolányi Ágoston követte Kossuthot a szabadságharc bukása után az „Újvilágba”: járt többek között New Yorkban, Philadelphiában és Bostonban is (ARANY 2017: 24). A korabeli Kossuth- és Erzsébet-kultusz azonban úgyszintén összefűződik többször, párhuzamosan a Monarchiabeli osztrák és magyar Shakespeare-kultusz mellett (vö. A századfordulós Monarchiabeli Shakespeare-kultusz intézményesülésének háttéréről. DÁVIDHÁZI 1990: 190–208; ill. a századfordulót követő első évtized szabadkai Shakespeare-kultuszának népművelő megnyilvánulásáról. KÁICH 1980; ill. TONCS 1909; ill. GREGUSS 1880). Kossuth temetéséről például az alábbi tudósítás olvasható Erzsébet királyné első magyar nyelvű életrajzában:

Az ápril elején olv páratlan részvétellel temetett *Kossuth* Lajos korporsóján a közönség mégis fölismerni vélte az ő koszorúját, a mi kétségtelenül jellemzi, milyen tudatban élt a királyné a nép szívében. „Minő találkozás a nagy szellemeknek! – szólt a képviselőház nevében Jókai a ravatal fölött; – Te cipruslombokat

küldtél Deák ravatalára s ez a czipruság találkozott azzal a babérkoszorúval, melyet *Magyarország legszentebb élő nőalakja* tett le a koporsóra. E két symbolum találkozása a megszentelt helyen volt az eszmék, a nehéz idők expiatiója. Áldottak legyenek a hamvak, melyek az expiatiót hazatértökkel befejezték!" (MÁRKI 1899: 114. Vö. a tíz és fél éves unoka későbbi, személyes visszaemlékezését nagyapja halálára [továbbá a másfél évvel Kossuth halála után Kosztolányi Ágoston 1895. szeptember 27. napján bekövetkezett haláláról írtakat a szabadkai lapokban]. ARANY 2017: 26)

Ugyanebben az életrajzi kötetben a „Magyarok apostoli királynéja” a budapesti Ezredéves Ünnepségen szintén gyászviseletben jelenik meg, mint „Mater dolorosa” (fia, Rudolf trónörökös halálát követően).

A királyné görcsös zokogásban tört ki, de azután összeszedte magát. (...) A király leroskadt fájdalomának súlya alatt; de őrangyala fölemelte. Az ifjú özvegyet már együtt értesítették. (...) Az édes anyának volt elég ereje, hogy elnyomja saját fájdalmát, midőn mint feleségnek kellett megóvnia urát és királyát a kétségbeeséstől. (MÁRKI 1899: 103)

Ugyanakkor a „fájdalmas Anya”, avagy szó szerinti fordításban „fájdalommal terhes anya” egyértelmű utalás Szűz Mária keresztfa mellett átélt fájdalmára. Hasonló gyászruhában volt Erzsébet a magyarok millenniumi ünnepségén is.

Szívből fakadó hatalmas éljenzés fogadta mindenütt, midőn a királlyal együtt május 2-án az ezredévi kiállítás megnyitására kocsizott ki. „A király jobbján, mélységes gyászban, (fekete csipkével áttört magyar ruhában) talpig feketében ült Erzsébet királyasszony, a nemzet szemefénye, a magyar nép őrző anyaga – írja az egyik tudósító. [Pesti Napló, 1896. 121. sz.] – fekete fátyol lengett még mindig üde arca körül, de keresztülragyogott rajta az a leirhatatlan gyöngédség, a melylyel hú magyar népe szerető hódol-

latát fogadta. Milyen bensőséges, milyen lelkes volt ez a hódolat! A bánatos alak látása könnyeket fakasztott a szemekbe, kalapok és zsebkendők lengettek feléje s a szeretet, a megindultság, a rokonszenv és a részvét, mind ez egy kiáltásban remegett végig a tömegen: Éljen Erzsébet! Éljen a mi drága királynénk!” (MÁRKI 1899: 119)

A királyné életéről Falk Miksa leírásában olvasható még egyéb életrajzi kiegészítés a századfordulót követően, néhány hétköznapi történet rövid ismertetése mellett. Az Erzsébetet közelebbről is megismerő magyarok beszámolóí alapján, általános jellemzést adva és mindvégig méltatva őt rendre visszatérő nagylelkűsége és páratlan műveltsége okán, amit szintúgy érvényesített a császári udvarban, ahogy Monarchia-szerte is („Még csak egyet! Egy alkalommal, mikor még mindennap a felséges asszonyhoz jártam, Batthyányi Lajos kivégeztetéséről volt szó, Ő felsége a legnagyobb figyelemmel hallgatta az erre vonatkozó részleteket”) (FALK 1903: 422–423).

Az ő éles szeme felismerte, hogy a magyar nemzetben a Habsburg-dinasztia erkölcsi erejének egy kimeríthetlen kincsét találja, a mely azonban sem nyers erőszak, sem ravaszság, hanem egyedül szinte szívélyes jóakarattal hódítható meg. Minálunk ma csak sejtetik, de talán nemsokára eljövend az idő, a midőn teljes tisztasággal fogják látni, mennyit köszönhet szerett hazánk Erzsébet császárné-királynénak, hogy nehéz időkben mennyit tett Magyarország javára. (...) Hogy ezen célzt minél gyorsabban és minél biztosabban elérhesse, megtanulta a magyar nyelvet, megismerkedett Magyarországnak irodalmával és történelmével és az a nap, a midőn a veszprémi püspök a magyar koronát tette ez úrnő fejére, egyszersmind koronázását jelezte a szeretet azon munkájának, melynek a királyné éveken át annyi önfeláldozó odaadással szentelte egész életét. (FALK 1903: 445)

A századfordulóhoz közeledve azonban rendre megjelentek az Erzsébetről szóló „botrányos” írásoknak számító vezércikkek és monográfiák világszerte (CHRISTOMANOS 1898. Vö. BPH 1898: 9; ill. MB 1898: 142). Az önmagát Ferenc József és Erzsébet lányának valló grófné botránykönyve alapján „Erzsébet leginkább szeretett Shakespeare-művei a *Hamlet* és a *Lear király*, kedvenc költői pedig az általa őszintén nagyra becsült Heine és Shakespeare voltak” [ford. HL] (ZANARDI-LANDI 1915: 40; ill. ZANARDI-LANDI 1914: 42–43). Legnépszerűbb életrajzírója botránykönyvét azonban Bécsben szinte azonnal betiltották.

A Bécsben betiltott botránykönyv alapján készült magyar nyelvű kiadásal (végül három és fél évtizeddel később jelent meg a norvég nyelvű eredeti, majd annak német nyelvű fordítását követően, továbbá az utóbbi angol nyelvű, illetve francia nyelvű fordítása után, immár mint gróf Corti Egon Cäsar önálló monográfiája): „Márki Sándor »Erzsébet királyné«-ját kivéve nem jelent meg munka, amelyet félig-meddig komolyan lehetne venni, vagy amely félig-meddig kimerítően foglalkoznék Erzsébet életével” (BLANGSTRUP 1927: 885. Vö. CORTI 1935). Cortinak valóban megjelent az 1934. évben önálló monográfiája *Elisabeth, die seltsame Frau* címen: a grófi név alatt kiadott magyar Erzsébet-életrajz azonban több szempontból is pontatlan és megkérdőjelezhető az eredetihez képest, egyrészt lerövidített, másrészt sok tekintetben átírt, avagy magyarított szövegezése okán (többek között Márki Sándor név szerinti említése sem szerepel az eredetiben, nemhogy az 1899-es Erzsébet-életrajzára való hivatkozásként) (CORTI 1934; ill. TSCHUDI 1900; ill. TSCHUDI 1901; ill. KÜCHLER 1901 – UPTON 1909; ill. TSCHUDI 1912).

Erzsébet haláláról ugyanakkor az alábbiak szerint számolt be első magyar nyelvű életrajzírója:

Mialatt a király zokogva siratta hitvesét, Goluchowsky külügyminiszter a magyar kormányt is értesítette a szörnyű hírről, mely villámgyorsan terjedt el a fővárosban, sőt sok helyütt a vidéken is; másnap pedig már az egész ország tudta a megrendítő eseményt. Nem byzantinizmus volt, inkább talán rajongás, a mi minden nagy eszmét kísérni szokott, hogy az ország a szó leg-

nemesebb értelmében mély gyászba öltözött. Ezt a gyászt csak a Széchenyi, Deák és Kossuth elhunytán érzett fájdalommal lehetett összemérni. Azon a földön, melyet ez a három nagy ember annyi veriték közt művelt, ennek a királynénak szelid tekintete, kedves mosolya fakasztott virágot. (MÁRKI 1899: 132)

Noha Kosztolányi gyerekkori naplói nem maradtak fenn az utókorra, kamaszkori és felnőttkori naplóiban mindössze kétszer tett említést a királynéről, akire a korabeli nemzetépítő törekvéseknek és írásgyakorlatnak megfelelően az akkori magyarság egynémely része mint „királynő” hivatkozott Monarchia-szerte, még a századforduló után is.

1857 május 4-én a császári pár valóban bevonult Pestre. Erzsébet igazi királynői jelenség volt magyar díszruhájában, de Magyarország fővárosába oly diadalkapun át kellett lépnie, melyre Ausztria híres öt betűje volt felírva, itt is hirdetvén, hogy Ausztria erit in orbe ultima [A. E. I. O. U. latinul «Austria erit in orbe ultima: Ausztria lesz a földön az utolsó {az emberek emlékezetében} / Ausztria örökké létezni fog», németül «Alles Reichtrag ist Österreich untertan: az egész világ Ausztria uralma alá van rendelve», szintén latinul «Austria est imperare orbi universo: Ausztria feladata a világot uralni»: III. Frigyes császár felirata, többen és többféleképpen értelmezték!]. Az igaz, hogy a diadalív tetején ott állt Pannónia szobra s hogy Pannónia arcza nagyon emlékeztetett a császárnéra. Láthatott fényesen fényesebben öltözött magyar urakat, olyat is, a ki 400,000 forintot költött díszmagyarjára; de Erzsébetnek sejtene kellett, hogy ezek az urak, kik őket Albrecht főherczeg vezetése alatt fogadják, nem képviselhetik még azt a Magyarországot sem, melynek történetét és közjogát nagyjából az ó-konzervatív Majláth ismertette meg vele; mert nincs Magyarország. A Szent-István-Társulat Árpád-házi szent Erzsébet” magyar legendájának díszkiadását ajánlta föl neki emlékül és bizonyosan intelműl, hanem a rabságból most kiszabadult Sárosvy Gyula nem vehető rá, hogy a császárné tiszteletére albumot

szerkesszen. Eötvös József keble büszkeségtől dagad, hogy nem akad magyar író a ki eladja a tollát és hogy száz aranyért sem írt dicsőítő himnust Arany János. A bizalmatlanság még akkor sem oszlik el, mikor az utolsó 121 politikai fogoly is visszanyeri szabadságát s megjelenik a császári kézirat, mely most már csakugyan teljes kegyelmet, teljes feledést hirdet. (MÁRKI 1899: 33–34)

Erzsébet közjogi értelemben vett méltóságbeli megnevezésével kapcsolatban észlelhető némi átmeneti zavarodottság ifjabb Brenner József gyerekkori naplóbejegyzéseiben is: „Erzsébet magyar királynét a magyarok szeretett királyasszonyát meggyilkolták.„,„a királynő Genfbe akart hajóra szállani“,„A királynőnek volt annyi ereje még“,„A királynőt egy szállodába szállították“,„Ma van Erzsébet királyné lelki üdvéért a gász-isten-tisztelet.“,„a zászlók kinmaradtak a királyné halála napjától“ (Ifj. BRENNER 1898 – DÉR 2005: 70–72).

1900. nov. 19. (...) Erzsébet királynő névnapja van. Többek közt édesatyám mondott igen szép beszédet, melyet le is stenograháltam. (KOSZTOLÁNYI 1900 – KOSZTOLÁNYI 1938: 58. Vö. KOSZTOLÁNYI 1900 – RÉZ Pál 1996: 774, 1062)

Élmény. Kossuth Lajos utca délelőtt. Gyönyörű fiatal nő, olyan finom, mint Erzsébet királynő. Azt hiszem, hogy sohase állna velem szóba. Amint elhalad mellettem, fülembé súgja gyorsan: „Nyalogass, öcsi, segíts, nagyságos úr.“ (KOSZTOLÁNYI 1933 – RÉZ 1996: 816)

A fiatal Kosztolányi századfordulót követő levelezéséből kiderül viszont, hogy első budapesti egyetemi évét követően előbb Grazba (az 1896. évtől trónörökös Ferenc Ferdinánd főherceg szülővárosába) (KOSZTOLÁNYI 1904 – BUDA 2013: 99, 101), majd Lipcsébe (a néhai királynéről szóló botránykönyv német fordításkiadójának városába) (KOSZTOLÁNYI 1904 – BUDA 2013: 157, 159, 211), azután pedig mégis inkább Münchenbe készült (Erzsébet szülővárosába) (KOSZTOLÁNYI 1904 – BUDA 2013: 163,

165, 195), végül azonban a Bécsi Egyetem hallgatója lett az 1904–1905 tanévben (lényegében a császárvárosban) (Vö. ARANY 2017: 71–77). Kosztolányi írásiban azonban egyetlenegy idézet leszámítva, gyakorlatilag nyoma sincs Erzsébet királyné említésének, holott a szabadkai sajtóban rendszeresek voltak a magyar királynéről szóló „kis színes” hírek már Kosztolányi gyerekkorában is („Erzsébet magyar királyné a pápának, jubileuma alkalmából, remek gyémántokkal díszített arany keresztet küldött.”) (SZV 1893a: 4. Vö. SZV 1893b: 4; ill. SZV 1893c: 4; ill. SZV 1893d: 4; ill. SZV 1893e: 4; ill. SZV 1893f: 4). Amikor viszont mégis találkozunk a királynéval nála, akkor is csupán a „bécsi” polgár szájába adja a „császárné” említését: a „császár” temetésekor.

A tömeg már beláthatatlan. Két nő gyászermeket árul a császár arcképével, fekete-arany kokárdákat. Hátul, a sor végén, egy öreg úr áll. Nem tudom meghatározni, hogy mi lehet, de mindegy. Ő a bécsi polgár. Könnyes szemmel mondja: – A császárnét is látam... a császárt is akarom látni... A sor alig észrevehetően mozog előre. Hideg szél fúj. Három-négy óra múlva ő is látni fogja a császárt. (KOSZTOLÁNYI 1916b: 2–3. Vö. ARANY 2017: 152)

A fentiek fényében, avagy már így elöljáróban is megkockáztatható, miszerint Kosztolányi részéről, szabadkai kortársaival ellentétben, körvonalazódhatott egyfajta költői szerepjáték, melynek lényege egyfajta tabu. Szilágyi alapján „a legendagyártás vágya Kosztolányiban erősen munkált. (...) Kosztolányi életében a személyes múlt effajta átalakítását könnyen a hazugságok, elfedő akciók, csúsztatások sorába illeszthetnénk bele, feltárásukat az igazságra vágyó irodalomtörténész gesztusaként ünneplve: holott nem árt tágabb kontextusban nézni a pályakezdsre emlékeztetést, akkor ugyanis könnyen kiderülhet, nem is annyira meglepő és egyedi ez a mitizálás”, ami összecseng Dér meglátásával is, miszerint „[a] Kosztolányi-irodalom számára Szabadka s az író itt töltött gyermek és ifjúkora máig a titkok forrása. Maga az író is többször kinyilvánította, hogy művészete innét szívta legdúsabb táperőit” (SZILÁGYI 2017: 34–35; DÉR 1970: 7). Főleg a későbbi Shakespeare-fordításai tükrében. Ugyanak-

kor a századfordulós magyarországi Erzsébet-kultusz tabuja Kosztolányi részéről azzal is kiegészülhetett a mindenkori megértés szempontjából, hogy a magyar királyné kultikus jelentősége mintha éppen a szabadságharcos Kossuth-kultusz ellensúlyozásaképpen épülne fel, párhuzamosan a korabeli Széchenyi-kultusz és a kiegyezés utáni Deák-kultusz mellett. A századforduló körüli Shakespeare-újrarendelések kérdése azonban közkedvelt vitatémája volt az akkori kortárs irodalomnak, olyannyira, hogy maga a királyné is fordított Shakespeare-műveket, amit egykori görög nyelvtanára szintén szóvá tett többször. Noha az ezredfordulót követő elmúlt évtizedekben világgá kürtölték a híret annak, miszerint városi legendák keringtek volna Bécstől San Franciscóig mindarról, miszerint Erzsébet fésülködés közben foglalkozott a Shakespeare-fordításokkal, többek között a fejfájását csillapítandó (BAHNEY 2015: 44–45), mindez nem feltétlenül helytálló abban a formában, ahogy az ezredfordulós oknyomozó újságíró hivatkozott az általa hitelesnek tekintett forrásmunkára, minden bizonnyal a saját amerikai angol nyelvű nyersfordításában (BAHNEY 2015: 45). Annyi viszont valóban bizonyos, hogy Erzsébet, mielőtt a császárvárosi tartózkodások alatt görögül tanult, nyelvleckéket vett a Bécsi Egyetem egykori görög lektorától, 1891 és 1894 között (SINCLAIR 1998: 155).

Constantine Christomanos leírja ugyan későbbi botránykönyvvé vált naplójában, hogy a királyné fésülködés közben fordított Shakespeare-t, az alábbiak mégis fenntartással kezelendők, hiszen Erzsébet újjörög fordításaként nem jelent meg Shakespeare-mű az elmúlt százötven évben. Mindenesetre az alábbi részlet magyar nyelvű nyersfordítása nagyjából a következőképpen volna értelmezhető szó szerint (az adott német szórendet és mondat szerkezetet egyaránt megtartva a görög naplószerző leírásában).

[1891.] december 9. Ma reggel 8 órakor jött a lakáj és mondta, hogy a Császárné reméli, a fésülködése közben mellette leszek [csatlakozom a fésülködéséhez]. A Császárné tegnap külön szólt nekem [szóvá tette a jelenlétemben], hogy a görögóra a fésülködésekor legyen [lesz] megtartva. – A fésülködés mindig két óra

hosszan tart [két órán át], mondta, [és] miközben a hajammal foglalkoznak, az elmém tétlen marad. Félek, rámegy a hajamból mindez [a tunyaság] egyenesen a fodrásznő ujjára. Úgy fáj a fejem emiatt sajnós. Használjuk ki ezt az időt Shakespeare fordítására: akkor muszáj [lesz] az agynak [is] okvetlenül összeszednie magát. (CHRISTOMANOS 1898: 55–56)

A fenti részletből kiderülhet, hogy Erzsébet némiképpen ironikus megjegyzése aligha lehetett komolyan vehető a nyelvtanára számára, mindenesetre Christomanos elismeri, mennyire meglepődött másnap, amikor valóban tollat ragadtak és „csodálatra méltó gyöngybetűkkel” papírra rögzültek az elhangzottak: „formahűen” és „sorról sorra”, úgyhogy [vagyis „mindezek fényében”] másnap már Dosztojevszkij-elbeszéléseket vitt Christomanos a császárnéjának (CHRISTOMANOS 1898: 57–62). Erzsébet legendás Shakespeare-fordításai és azok hatástörténeti állomásai további kitérőjét képezhették Kosztolányi bécsi egyetemi évének (Vö. LÁSZLÓ 2007), a későbbi Shakespeare-fordításait illetően, továbbá még Heine- és Byron-fordításai esetében is ([Kosztolányi] németül tudott a legkorábban s talán legjobban. Diákkori naplójának tanúsága szerint már 1900-ban kísérletezett Heine átköltésével) (SZEGEDY-MASZÁK 2010: 482). Tschudi alapján Erzsébet Heine és Shakespeare olvasásával kezdte meg szépirodalmi ismerkedését, Corti pedig megemlíti, miszerint Erzsébet Byronnak és Shakespeare-nek is sorát ejti: olvas, fordít és szaval szüntelen (TSCHUDI 1901: 163; CORTI 1935: 348).

Későbbi életrajzírója alapján Erzsébet új görög nyelvű fordításában készült el a *Hamlet*, *A vihar* és a *Lear király*, elvileg már az 1890. évben („nemcsak az ó-, hanem az újgörög nyelvet is elsajátította és szinte minden segítség nélkül fordította le a Hamletet, Lear királyt és a Vihart újgörög nyelvre”), még mielőtt a bécsi egyetemen tanuló Christomanos a nyelvtanára lett volna („A tavaszt Erzsébet Korfun tölti, elsősorban Shakespeare drámáinak görög fordításával.”) (CORTI 1935: 395, 404; ill. CORTI 1934: 404). Shakespeare fordításával 1888 augusztusa óta foglalkozott a királyné folyamatosan (többek között még 1896-ban is, a magyar Ezredfordulós Ünneppsorozat megelőző hónapokban), ahogy

egy vagy több jelenetet úgyszintén szívesen fordított Shakespeare-olvasmányaiából (a *Hamlet* és a *Szentivánéji álom* voltak a kedvencei) (KÜCHLER 1901 – UPTON 1909: 112; ill. TSCHUDI 1901: 139). Ugyanakkor Erzsébet királyné legendás Shakespeare-fordításai nem szerepelnek a mérvadó *Shakespeare-könyvtár* című Shakespeare-fordításokat összesítő kötetben:

A Shakespeare-könyvtárban elhelyezett könyveken kívül jelen katalógusunkba olyan műveket is felvettünk, melyek tartalmuk szerint beleválók a Shakespeare-könyvtárba, de a nagy könyvtár valamelyes nagy gyűjteményébe tartozván, vagy nagyobb műveknek egyes kötetei lévén, nem voltak elhelyezhetők a Shakespeare-könyvtárba. A folyóiratainkban foglalt Shakespeare-irodalom nincs felvéve. Budapest, 1917 január havában.* / *A kézirat nyomdatechnikai nehézségek miatt csak ez évben került ki a nyomdából s ezért utólag beillesztettem az 1917–1918. évi gyarapodás (kb. 50 m) jegyzékét is. Budapest, 1919 június havában. Cz. M. (CZEKE 1920)

Mindenesetre a Shakespeare-fordítások befejezéséül az 1897. évet jelölte ki az ezredforduló szakirodalma (Vö. UB 2020; ill. CHEEMA 1998; ill. MATTEI-CHESNOIU 2006: 44–45; OWENS 2014: 143). Cím szerinti hivatkozás ugyanakkor nem szerepel Erzsébet Shakespeare-fordításaira vonatkozóan a századfordulós életrajzírók kötetekben. Márkinál ráadásul Shakespeare sincs megemlítve, ahogy a *Hamlet*, *A vihar* és a *Lear király* sem, sőt még a királyné angol nyelvről való fordításairól sem ír.

A királyné olvasgatta ugyan a magyar és görög lapokat, de nem vezércikkeket, hanem újjörög verseket fordígtatott magyarra, magyar és német verseket újjörögre [1892. szeptembere]. (MÁRKI 1899: 112. Vö. CORTI 1935: 348)

A királyné első magyar nyelvű életrajzkötetében is csupán Frederick Barker került megemlítésre mint a királyné „angol és görög társalgója

Barker Frigyes" (MÁRKI 1899: 131). A Bécsben betiltott botránykönyvszerző Tschudi azonban megemlíti, hogy a királyné igen nagy csodálattal olvasta Byront és Shakespeare-t (TSCHUDI 1901: 139). Mindezek fényében feltételezhető, hogy Monarchia-szerte nyílt titok volt a királyné szépirodalmi érdeklődése, elsősorban Heine és Byron költeményei iránt, ahogy hasonlóképpen nyílt titoknak minősülhetett rajongó lelkesedése is Shakespeare színjátékai iránt, amiről a Titániát és a számárfőt ábrázoló palotabeli falfestmények is tanúskodtak (KÜCHLER 1901 – UPTON 1909: 112. Vö. HUBER 1884; ill. CHRISTOMANOS 1896).

Kultuszok között (Babits és Kosztolányi Shakespeare-fordításai)

Márki Sándor századforduló előtti Erzsébet-könyvében szerepel először a királyné mellszobrának képe (MÁRKI 1899: 95), ami a későbbiek során alighanem az egyik legmeghatározóbb mellékszálát képezi ifjabb Brenner József gyerekkori naplóbejegyzéseinek és Telcs Ede visszaemlékezéseinek egyaránt, a századfordulós szabadkai szoborleleplezéseket és a korabeli magyar Erzsébet-kultusz mintegy fél évszázadon át tartó térdhódítását illetően (ami eltartott lényegében egészen az 1955 és 1957 között bemutatott, német–osztrák együttműködésben készült *Sissi*-filmtrilógiáig).

Maga a királyné [1898.] május 21-én Bad Brückenauban folytatta a gyógyulást. Még itt értesült róla, hogy a budapesti park-klub, melyet 1896 október 15-én ő is meglátogatott, Zala Györggyel elkészítette a király és az ő mellszobrait s hogy a király megengedte az október 10-ére tervezett leleplezés ünnepélyére az uralkodó-család tagjainak meghívását. (MÁRKI 1899: 131)

A német „Heimatkunst” írói irányzatát és az 1940–1960-as évekre jellemző német nyelvű „tájfilm” szerepét az Erzsébet-kultusz világkörüli térnyerése hasonlóképpen igazolhatja, ahogy a romantikus idill és a szintén romantikus nosztalgia esetleges áltörténelmi jellegű filmdrámaként érvényesülő, mozgóképszínházi megjelenését is, elsősorban a magyar

Erzsébet királyné című „világfilm” gödöllői Erzsébet-szobrot ábrázoló záróképét illetően (Vö. PAÁR 2016). A magyar Erzsébet-filmről a *Pápa és Vidéke* ugyanakkor már az alábbiak szerint tudósított.

A kiegyezés előtti évek forrongó hangulatát láthattuk az Erzsébet királyné c. filmben. A csodás szépségű, a magyarokat kedvelő jó királynénak állítottak ezzel a darab-bal is emléket. A magyar hálás fajta. A legkisebb szívből jövő jóságért igazi, őszinte hálára kész. Ebből a szempontból szemlélve, a film nagyon kedves és dicséretes alkotás. A szereplők szájába adott beszéd azonban nem mindig felel meg a valóságnak. A rendező igyekezett a jó színdarabból jó forgatókönyvet alakítani, de bizony a filmszerűséget általában nem nagyon közelítette meg. A színpadi képszerűség, a dialógusok halmaza, – bármily gyorsan is váltják azok egymást, – még nem adja meg a darab filmszerűségét. Karády Katalin szép, komoly játéka igazán királynéi és valóban dicséretreméltó. Alapjában véve azonban csak mellékszereplő. A főszereplők Tolnay Klári, Gózon Gyula és Jávor Pál. Mindhármuknak egyik legkiválóbb alakításában gyönyörködhettünk. Gózon csodálatosan emberi, természetes figurát játszik elénk. Humora nem a magyar filmekben sajnos sokszor tapasztalt u. n. „pesti” humor, hanem az egészséges gondolkozású, falusi magyar ember humora. Úgyes a beállítása Jávor szerepének is. Kiválóak voltak még Rajnay, Bilicsi és Maklár. (PV 1941: 4)

Nóti Károly forgatókönyvíró és „Szilágyi László nagyszerű színműve filmen” ugyanakkor csak rangjához illő megszólítása szerint említi Erzsébetet, vagyis mint császárné és királyné (NYÍ 1940: 3). Mindemellert Erzsébet családon belüli becézése, mint „Sisi”, egyáltalán nem szerepel Márki könyvében (gyerekkori beceneve csupán jóval később vált közismertté). Utóbbi ártatlannak tűnő megszólításnak ugyanakkor még a korabeli botránykönyvekben sincs nyoma: sem Tschudi, sem Christomanos, sőt még Zanardi-Landi sem hivatkozik így a néhai királynéra (csupán Corti életrajzi könyvében található egyetlenegy példája a „Sisi” becenév ele-

nyészőnek tűnő említésének: „Erzsébet porosz királynő tartja keresztvíz alá s az ő nevét kapja. A kis karácsonyi angyalt Sisinek nevezi családja, amíg él.”) (CORTI 1935: 4). Dániel Anna lánynevelő ifjúsági regényében ugyanakkor már szám szerint nyolcvanöt alkalommal fordul elő a kultikus magyar királyné családon belüli beceneve, ami lényegében véve az 1939 márciusában bemutatott *Prinzessin Wildgang* című osztrák operettfilmet megelőzően került a magyar olvasóközönség elé (a filmet később *Prinzessin Sissy* munkacímen játszották világszerte, magyarul pedig *Erzsébet hercegnő – Sissy* címen) (DÁNIEL 1938: 1–115. Vö. TMU 1940: 4). Mindemellett kijelenthető, miszerint nyomokban észlelhető a századfordulós szabadkai Erzsébet-kultusz jelenléte és közvetett érvényesülése a gimnazista Kosztolányi irodalmi érdeklődésében, elsősorban az Önképzőkörös és a későbbi egyetemi évek során elkészített műfordításai kapcsán (leginkább Heine és Byron kapcsán), 1902 és 1906 között. Másodsorban Shakespeare művei és a klasszikus magyar Shakespeare-fordítások iránti kamaszos lelkesedésnek megfelelően érzékelhető hasonló párhuzam a Kosztolányi számára mintaként szolgáló reformkori magyar Shakespeare-nyelve kapcsán, legfőképpen 1900 és 1904 között. A fordulópontot előbb az egyik álnéven megjelent vitaindító cikke jelentette 1908 augusztusában, amelyben az újrafordításokat sürgeti (burkoltan Szász Károly Shakespeare-fordításaival szemben: szinte közvetlenül a Szász fordította *Téli rege* lekerülése után a Nemzeti Színház műsorrendjéből), majd az első világháborús évek alatt kiadott Babits-féle *A vihar*-fordítás az 1916-os Shakespeare-tricentenárium alkalmából, ami végül egybeesett Ferenc József halálával. Mindemellett viszont valóban egyértelműnek tűnik, miszerint „Kosztolányi és Szabó Lőrinc Shakespeare-fordításai mind a Vihar ösztönzésére készült munkák” (GÁL 1941: 727). Mindemellett 1917-ben már Harsányi tréfás színházi regényében említik név szerint Kosztolányit és az általa tervezett Shakespeare-újrafordításokat, mígnem az újabb Shakespeare-tricentenárium után meghirdetik az új magyar Shakespeare propagandaszerű kiáltványát, 1924 januárjában (8ÓÚ 1924: 8. Vö. BABITS 1924; ill. SZÉ 1917a: 14; ill. SZÉ 1917b: 25). Az 1925-re tervezett színházi évadban viszont csak Babits *A vihar*-fordítását mutatják be Szegeden: Kosztolányi *Téli rege*-fordítása kimaradt végül a

Nemzeti Színház műsorrendjéből (a határozatlan ideig elhalasztott fővárosi Erzsébet-emlékmű átadása, illetve a pályagyőztes Erzsébet-szobor 1932-ig késleltetett leleplezése okán) (Vö. DM 1925a: 7; ill. DM 1925b: 8; ill. DM 1925c: 9; ill. DM 1925d: 4; DM 1925e: 7; ill. DM 1925f: 7; ill. DM 1925g: 2; ill. BPH 1924: 8; ill. E 1924: 21; ill. ÚN 1925: 6; ill. PH 1925: 14; ill. EK 1925: 9; ill. NU 1925: 11). Az újrarendezett *Romeo és Julia* ugyanakkor 1932 tavaszán bemutatásra került a budapesti Művész Színház fiatal színészgárdájának Stúdiómatiné előadásában, végül pedig az újrarendezett *Téli rege* díszbemutatójára is sor került 1933 őszén a Nemzeti Színházban (többek között a magyar kormányzó részvételével és a nagyszabású díszünnepség keretében megrendezett 1932 őszi Erzsébet-szoborleleplezést követően, az új évadnyitó műsorrend részeként) (EK 1932: 12. Vö. E 1933: 6; ill. BPH 1933a: 8; ill. PMH 1933: 6; ill. BPH 1933b: 8; ill. BPH 1933c: 17; ill. NU 1933: 13; ill. PH 1933: 17; ill. PN 1933: 21; ill. EK 1933: 12).

A két világháború közötti új magyar színházi propaganda ugyanakkor a modern magyar Shakespeare-kultuszt is hasonlóképpen használta fel, ahogy az Erzsébet-kultuszt. Előbb Kosztolányi *Romeo és Julia*-fordítását emelték be a Kolozsvári Magyar Színház 1934–1935-ös évad újévi műsorrendjébe, majd Babits *A vihar*-fordítását játszották ugyanott a következő évad újévi Shakespeare-újrarendezéséért (PÁLFFI 1972: 334–335. Vö. THURY 1933: 14; ill. EL 1935: 10; ill. EL 1936a: 14; ill. EL 1936b: 6; ill. EL 1936c: 10; ill. EL 1936d: 6; ill. EL 1936e: 8; ill. EL 1936f: 8; ill. EL 1936g: 3). Mindemellett viszont még a Magyar Rádió is közvetítette Kosztolányi *Romeo és Julia*-fordítását a Fialok Rádiószínpada hangjátékaként, 1935 októberében (PN 1935: 11. Vö. E 1935: 6; ill. SZÉ 1935: 98–127). A harmincas évek új magyar kultúrpolitikája ugyanakkor kiemelt figyelmet szentelt Kosztolányi *Szentivánéji álom* filmfelirat-fordításának is: a budapesti díszvetítésen megjelent a magyar kormányzó és családja több kormánytisztviselővel és családjaikkal együtt (az *Erzsébet királyné* filmet ugyanakkor kormányzati részről már zárt körű vetítés során tekinthették meg 1939 novemberében, a nagyközönségnek szánt 1940 szeptemberi premiért megelőzően) (BPH 1935: 13–14). Kosztolányi *Romeo és Julia*-fordítását legközelebb 1937 januárjától használták fel filmfeliratként, Cukor György *Romeo és Julia*-filmjéhez (NU 1937: 22. Vö. NU 1936: 13; ill. BPH

1936b: 8; ill. PH 1937: 24; ill. TÖRÖK 1937: 7; ill. FRH 1937: 6). Az 1936. augusztus 20. napján megtartott New York-i díszbemutató hasonlóképpen jeles nap volt az új magyar Shakespeare-feldolgozások szempontjából, akárcsak az 1940. november 16. napján bemutatott kolozsvári *Romeo és Julia* ifjúsági előadása, úgyszintén Kosztolányi fordításában (PÁLFFI 1972. Vö. KÚ 1940a: 6; ill. KÚ 1940b: 8; ill. KÚ 1940c: 8). Az új magyar színházi és mozgóképszínházi kultúrpolitika ugyanakkor nemcsak Kosztolányi Shakespeare-fordításaival bánt kegyesen: Babits *A vihar*-fordítását előbb 1939 tavaszán mutatták be a Színművészeti Akadémián, majd a nyárvégi Margitszigeti Szabadtéri Színpadon előadott színdarabot 1940 decemberében játszották végül a Nemzeti Színházban.

Kosztolányi Shakespeare-fordításait ugyanakkor jelentős mértékben átdolgozták éppúgy, ahogy Babits Shakespeare-fordítását is, sőt mindhárom új magyar Shakespeare-színművet zenés-táncos propagandadarabnak szánták (a Kolozsvári Magyar Színház és a Nemzeti Színház részéről egyaránt). A fordítói szándék viszont mindkét Nyugatos műfordító részéről független volt a kultúrpolitikai irányultságtól (a nyilvánvaló dramaturgiai eltérések a színpadra alkalmazott műfordítások átdolgozásával egyértelműen a rendezői önkény következménye a későbbiek során felhasznált színházi és mozgóképszínházi szövegváltozatok esetében).

Összességében tehát a modern magyar Shakespeare-kultusz és a két világháború közötti Erzsébet-kultusz több mint alkalmasnak bizonyult a korabeli magyar kormányzat részéről a nemzetállami törekvések és a tengelyhatalmi propagandacélok kultúrpolitikai kiszolgálására. Mindez viszont széleskörűen növelte az új magyar Shakespeare-fordítások népszerűségét éppúgy, ahogy az új magyar Shakespeare népszerűsítését is, határon innen és túl egyaránt, a műfordítók szerepvállalásától függetlenül (a romániai kultuszminisztérium végül sem Kosztolányi, sem Babits erdélyi fellépését nem engedélyezte 1935-ben) (M 1934: 15. Vö. EL 1935: 7; ill. BL 1935: 4). Kultuszvédő munkásságuk elismeréseképpen ugyanakkor mindkettőjüket megválasztották később a Kisfaludy Társaság Shakespeare-bizottsága legújabb tagjainak (MOT 1936: 241. Vö. BPH 1936a: 13).

Babits *A vihar*-fordítása összesen huszonhat színházi előadást élt meg (kettőt a Szegedi Városi Színházban Baróti József rendezéseként, hetet a Kolozsvári Magyar Színházban Kádár Imre rendezéseként, amit négyszer játszottak Kolozsvárott, kétszer Brassóban, egyszer Nagyváradon, egy előadást a Színművészeti Akadémián és egyet a Margitszigeti Szabadtéri Színpadon Németh Antal rendezéseként, tizenötöt pedig a budapesti Nemzeti Színházban, Németh Antal és Szilassy Gyula rendezéseként. Kosztolányi *Téli rege*-fordítása hét színházi előadást élt meg Ódry Árpád rendezésében, *Romeo és Julia*-fordítását pedig mintegy nyolc éven át játszották a magyar színházak, összesen tizenkilencszer (egy előadást Rácz György rendezéseként a budapesti Művész Színházban, tizenegy előadást Kádár Imre és négy előadást Szabados Árpád rendezéseként a Kolozsvári Magyar Színházban, két előadást pedig Bárdos Artúr rendezéseként a budapesti Belvárosi Színházban). A színpadi sikereken felül, Kosztolányi *Romeo és Julia*-fordításából hangjáték és filmfelirat is készült, utóbbit mintegy két éven át vetítették a magyar mozikban nagy sikerrel, hasonlóan a *Szentivánéji álom*-filmfeliratfordításához, amit szintén két éven át vetítettek határon innen és túl (Kosztolányi magyar szövegeként). Kosztolányi mindemellett még a Magyar Rádió műsorában is beszélt Shakespeare *Hamlet*jéről, a *Szentivánéji álom*ról 1935 novemberében (Vö. R 1935: 20; ill. 8ÓÚ 1935: 9).

A két világháború közötti sikerpropagandának „a magyar színházéletről, Shakespearenek a magyar színpadon való szerepéről, a magyar nyelvről” mindenesetre már 1929 nyarán külön helyet biztosítottak a *Hungary Illustrated* elnevezésű díszkiadás révén, miszerint „ilyen munka megszületésének vagyunk tanúi, mely a magyar szellem kultúrpropagandájának szolgálatában végre elérte azt a színvonalat, amellyel a külföldön valóban sikert lehet elérni” (MK 1929: 16. Vö. REXA 1929). Mindezek részletes kifejtése azonban további forrásfeltáró kutatómunkát igényel a modern magyar Shakespeare-fordítások keletkezés- és fogadtatástörténetének átfogó jellegű megértése érdekében. Mivel az érintett műfordítások kormányzati szintű támogatottságot is élvező sikere igen jelentős hatást gyakorolt az egyes szerzői életművek későbbi megítélésében, ezért úgy-szintén nagy jelentőséggel bír a mindenkori magyar Shakespeare-fordí-

tások korántsem ideológiamentes és alapvetően hatástörténeti beágyazottsága.

A nemzetközi forrásfeltáró kutatómunkát az ELTE BTK MIKI és a Tempus Közalapítvány támogatta 2019 októberétől 2021 januárjáig, az Erasmus+ és a Campus Mundi felsőoktatási mobilitási és nemzetköziesítési program (EFOP-3.4.2-VE-KOP-15-2015-00001) projekt keretében (Szabadka, Kolozsvár, Bécs és London levéltáraiban és könyvtáraiban egyaránt).

IRODALOM

- 8ÓÚ 1924. Felelőtlen propaganda új Shakespeare-fordítások érdekében. *8 Órai Újság*, 10. évf. 4. sz. 1924. január 5. 8.
- 8ÓÚ 1935. Rádió. Keddi budapesti műsor: 7.55: Zenés részletek Reinhardt „A Szentivánéji álom” c. hangosfilmjéből. Bevezetőt mond Kosztolányi Dezső. *8 Órai Újság*, 21. évf. 269. sz. 1935. november 26. 8.
- AJTAY-HORVÁTH Magda 2017. „Ő is verseng az eredetivel” A *Hamlet* mint az önkifejezés eszköze Arany János életművében. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 52. évf. 4. sz. 2017/4. 59–65.
- ARANY Zsuzsanna 2017. *Kosztolányi Dezső élete*. Budapest, Osiris.
- BABITS Mihály 1916. A Shakespeare-ünnephez. *Nyugat*, 9. évf. 12. sz. 1916. június 16. 776–777.
- BABITS Mihály 1924. Könyvről könyvre: Shakespeare fordítás. *Nyugat*, 17. évf. 3. sz. 1924. február 1.
- BAHNEY, Jennifer Bowers 2015. *Stealing Sisi's Star: How a Master Thief Nearly Got Away with Austria's Most Famous Jewel*. Jefferson, McFarland & Company.
- BLANGSTRUP, Christian 1927. Tschudi. In BLANGSTRUP, Christian: *Salmonsens Konversations Leksikon. Anden Udvage, Bind 23: T–Tysk frisindede Parti*. København, J. H. Schultz A/S. 885.
- Ifj. BRENNER József (CSÁTH Géza) – DÉR Zoltán 2005. *Napló (1897–1899)*. Közreadja, sajtó alá rendezte és az utószót írta DÉR Zoltán. Szabadka, Életjel.
- BL 1935. fz: A nagyváradi román-magyar írótalálkozó elé. A kultuszminiszter nem engedélyezte Babits Mihály és felesége marosvásárhelyi szereplését. *Brassói Lapok*, 41. évf. 231. sz. 1935. október 9. 4.
- BPH 1901. Láthatatlan ember. *Budapesti Hírlap*, 21. évf. 176–228. sz. 1901. június 29. – augusztus 20.
- BPH 1924. Tíz percig a rivaldán próba közben... Fiatalok premierje a Renaissance-Színházban. *Budapesti Hírlap*, 46. évf. 216. sz. 1924. október 14. 8.
- BPH 1933a. Voinovich Géza a Nemzeti Színház első eseményeiről. *Budapesti Hírlap*, 53. évf. 167. sz. 1933. július 26. 8.
- BPH 1933b. A Nemzeti Színház első hónapjának eseményei. *Budapesti Hírlap*, 53. évf. 196. sz. 1933. augusztus 30. 8.

- BPH 1933c. Két esemény a Nemzeti Színház első megnyitó műsorán. *Budapesti Hírlap*, 53. évf. 200. sz. 1933. szeptember 3. 17.
- BPH 1935. A szentivánéji álom. A Rádus-filmszínház bemutatója. *Budapesti Hírlap*, 55. évf. 272. sz. 1935. november 28. 13–14.
- BPH 1936a. Vojnovich Géza a Kisfaludy-Társaság elnöke. *Budapesti Hírlap*, 56. évf. 99. sz. 1936. április 30. 13.
- BPH 1936b. Régi emlékek egy pesti mozi előcsarnokában. *Budapesti Hírlap*, 56. évf. 298. sz. 1936. december 31. 8.
- CHEEMA, G. S. 1998. Sisi, the Empress of Solitude. *TRIBUNEINDIA* [online], 2020. 09. 16. <https://www.tribuneindia.com/1998/98aug22/saturday/head3.htm>
- CHRISTOMANOS, Constantin 1898. *Tagebuchblätter*. Wien, Morits Perles.
- CHRISTOMANOS, Constantin 1896. *Das Achilles-Schloß auf Korfu*. Wien, Carl Gerold's Sohn.
- Gróf CORTI Egon Cäsar 1935. *Erzsébet. A királyné hátrahagyott iratai. Leányának naplója és egyéb eddig ismeretlen naplók és feljegyzések alapján*. Német eredetiből fordították: dr. TURÓCZI-TROSTLER József, VITÉZ FARKAS Jenő. Budapest, Révai.
- CORTI, Egon Caesar Conte 1934. *Elisabeth, die seltsame Frau [egy páratlan nő]. Nach dem schriftlichen nachlass der Kaiserin, den Tagebüchern ihrer Tochter und sonstigen unveröffentlichten Tagebüchern und Dokumenten*. Salzburg – Leipzig, Verlag Anton Pustet.
- Dr. CZEKE Marianne 1920. *Shakespeare-könyvtár*. Budapest, M. Kir. Tudományegyetemi Nyomda.
- DÁNIEL Anna 1938. *Erzsébet királyné*. Budapest, Dante.
- DÁVIDHÁZI Péter 1990. „Isten másodszülettte”: *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*. Budapest, Gondolat.
- DÉR Zoltán 1970. *Az első műhely*. Szabadka, Életjel.
- DM 1925a. Színház és Művészet. *Délmagyarország*, 1. évf. 130. sz. 1925. október 30. 7.
- DM 1925b. Színház és Művészet. *Délmagyarország*, 1. évf. 131. sz. 1925. október 31. 8.
- DM 1925c. Színház és Művészet. *Délmagyarország*, 1. évf. 132. sz. 1925. november 1. 9.
- DM 1925d. Színház és Művészet. *Délmagyarország*, 1. évf. 134. sz. 1925. november 3. 4.
- DM 1925e. Színház és Művészet. *Délmagyarország*, 1. évf. 134. sz. 1925. november 5. 7.
- DM 1925f. Vihar egy pohár vízben, vagy Sekszpir Szegeden. *Délmagyarország*, 1. évf. 134. sz. 1925. november 6. 2.
- E 1924. A Renaissance Színház újdonságai. *Az Est*, 15. évf. 276. sz. 1924. december 25. 21.
- E 1933. Voinovich programot ad. A Nemzeti Színház műsorterve. *Az Est*, 24. évf. 167. sz. 1933. július 26. 6.
- E 1935. Németh Antal a „Rómeó és Júliá”-t rendezi a rádióban. *Az Est*, 26. évf. 205. sz. 1935. szeptember 10. 6.
- EL 1935. Nem engedélyezték Kosztolányi Dezső fellépését a színházban. *Erdélyi Lapok*, 4. évf. 19. sz. 1935. január 23. 7.
- EL 1935. Megkezdődtek a próbák a Magyar Színházban. *Ellenzék*, 56. évf. 208. sz. 1935. szeptember 11. 10.
- EL 1936a. A vihar. *Ellenzék*, 57. évf. 4. sz. 1936. január 5. 14.
- EL 1936b. A vihar. *Ellenzék*, 57. évf. 5. sz. 1936. január 8. 6.
- EL 1936c. A vihar. *Ellenzék*, 57. évf. 6. sz. 1936. január 9. 6.
- EL 1936d. A vihar. *Ellenzék*, 57. évf. 7. sz. 1936. január 10. 7.
- EL 1936e. A vihar. *Ellenzék*, 57. évf. 8. sz. 1936. január 11. 8.
- EL 1936f. Beszámoló a Magyar Színház munkájáról. *Ellenzék*, 57. évf. 7. sz. 1936. július 17. 3.

EK 1925. Bárdos Artúr ragaszkodik a „Téli rege” előadásához. *Esti Kurír*, 3. évf. 191. sz. 1925. augusztus 27. 9.

EK 1932. A függöny mögött. Kedd. A Művész Színházban. *Esti Kurír*, 10. évf. 67. sz. 1932. március 23. 8.

FALK Miksa 1903. *Kor- és jellemrajzok*. Bevezetéssel ellátta WEKERLE Sándor. Sajtó alá rendezte FALK Ernő. Budapest, Révai Testvérek.

FRH 1937. Film. Kosztolányi Dezső utolsó műve. *Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap*, 46. évf. 6. sz. 1937. január 9. 6.

GÁL István 1941. Babits szerepe a magyarországi angol műveltségben. *Erdélyi Helikon*, 14. évf. 11. sz. 1941. november 1. 722–733.

GREGUSS Ágost 1880. *Shakespere*. Budapest, Ráth Mór.

HICSIK Dóra – HORVÁTH Lajos 2020. Kosztolányi Dezső „Shakespeare nyelve”. *Híd*, 5. 86–96.

HUBER, Rudolf Carl 1884. Titania in the grip of her fantastic delusion [Freskó, murális fal-festmény: Bécs, Hermész-villa, Erzsébet királyné hálószobája]. *AKG-IMAGES* [online], 2020. 09. 16. <https://www.akeg-images.com/archive/Titania-in-the-grip-of-her-fantastic-delusion-2UMDHUHQ11K.html>

IGNOTUS (VEIGELSBURG Hugó) 1916. Ferenc József †. *Nyugat*, 9. évf. 23. sz. december 1. 729–732.

KÁICH Katalin 1980. *A líceumi előadások repertórium*. Szabadka, Életjel.

KELEVÉZ Ágnes 2015. A háború vihára. Egy metafora sorsa Molnár Ferenctől Babits Mihályig. In BUCSICS Katalin: *Kosztolányi nemzedéke és a háború (1914–1918)*. Budapest, MTA-ELTE Hálózati Kritikai Szövegkiadás Kutatócsoport, 288–315.

KOSZTOLÁNYI Dezső 1916a. „(Alkalmi vers: – a szabadkőműveseknek, Főolvastam FJ. halálakor.)”. Lásd Kosztolányi Dezső: Láncvers. *MTAKK*, Ms4612/45.

KOSZTOLÁNYI Dezső 1916b. Hajnaltól – délig. *Világ*, 7. évf. 333. sz. 1916. november 29. 2–3.

KOSZTOLÁNYI Dezsőné [HARMOS Ilona] 1938. *Kosztolányi Dezső*. Budapest, Révai.

KOSZTOLÁNYI Dezső – RÉZ Pál 1996. *Levelek – Naplók*. Egybegyűjtötte, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta RÉZ Pál. Az 1933–1934-es naplót sajtó alá rendezte KELEVÉZ Ágnes és KOVÁCS Ida. Szakmailag ellenőrizte KELEVÉZ Ágnes. *Osiris klasszikusok*. Sorozatszerkesztő DOMOKOS Mátyás. Budapest, Osiris.

KOSZTOLÁNYI Dezső – BUDA Attila 2013. *Levelezése I. 1901–1907*. Szerkesztette BUDA Attila. Összeállította, a leveleket sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és a kísérő tanulmányt írta BUDA Attila, JÓZAN Ildikó, SÁRKÓZI Éva. *Kosztolányi Dezső Összes Művei*. Kritikai kiadás. Sorozatszerkesztő DOBOS István, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András. Pozsony, Kalligram.

KOZÁK Péter 2017. Kossuth, a Shakespeare-fordító. *NEVPONT* [online], 2020. 09. 16. <http://www.nevpont.hu/view/11861>

KÜCHLER, Carl (1901) – UPTON, George P. 1909. *Elizabeth Empress of Austria and Queen of Hungary*. Life Stories for Young People. Translated from the German of Carl KÜCHLER by George P. UPTON. Chicago, A.C. McClurg & Co.

KÚ 1940a. Csütörtökön este a magyar színészet 150 éves fennállását ünnepli a Magyar Színház. Színre kerül Romeo és Júlia. *Keleti Újság*, 23. évf. 243. sz. 1940. október 22. 6.

KÚ 1940b. Csütörtökön: Romeo és Julia. A magyar színészet 150 éves fennállásának megünneplésére díszelőadás a színházban. *Keleti Újság*, 23. évf. 245. sz. 1940. október 24. 8.

KÚ 1940c. Romeo és Julia (Shakespeare Vilmos tragédiájának felújítása). *Keleti Újság*, 23. évf. 247. sz. 1940. október 26. 8.

- LÁSZLÓ Erika 2007. Kosztolányi bécsi egyetemi éveinek dokumentumai. *KOSZTOLANYIOLDAL* [online], 2020. 09. 16. <http://kosztolanyioldal.hu/kosztolanyi-becsi-egyetemi-eveinek-dokumentumai>
- MAKKAI Béla 2018. Kétarcú birodalom. A dualista Monarchia mint a „keleti Svájc”, avagy a „népek börtöne”. *Polgári Szemle*, 14. évf. 4–6. sz. 185–196.
- MÁRKI Sándor 1899. *Erzsébet, Magyarország királynéja (1867–1898)*. Budapest, Franklin-Társulat.
- MATEI-CHESNOIU, Monics 2006. *Shakespeare in the Romanian Cultural memory*. Madison–Teaneck, Fairleigh Dickinson UP.
- MILBACHER Róbert 2006. Szegény, szegény Eduárd király? (Újabb adalékok A walesi bárdok értelmezéséhez). In SCHEIN Gábor: *Irodalomtörténet*, 87. évf. 1. sz. 2006/1. 44–90.
- M 1934. A magyar írók helye a nemzetépítő politikában. *Magyarország*, 41. évf. 73. sz. 1934. április 1. 15.
- MB 1898. Krisztomanosz a királynéről. *Magyar Bazár*, 33. évf. 36. sz. 1898. szeptember 24. 142.
- MK 1929. Hungary Illustrated. *Magyar Külpolitika*, 10. évf. 23. sz. 1929. június 22. 16.
- MOT 1936. Hírek. A Kisfaludy Társaság új elnöksége. *Magyar Országos Tudósító*, 18. évf. 98. sz. 1936. április 29. 241.
- NU 1925. Vita a Téli rege előadása körül. *Nemzeti Ujság*, 7. évf. 191. sz. 1925. augusztus 27. 11.
- NU 1933. A Magyar Színház kapunyitása. *Nemzeti Ujság*, 15. évf. 200. sz. 1933. szeptember 3. 13.
- NU 1936. Régi színlapok egy pesti mozi előcsarnokában. *Nemzeti Ujság*, 18. évf. 298. sz. 1936. december 31. 13.
- NU 1937. Új filmek. A Forumban és a Metroban: Romeo és Julia. *Nemzeti Ujság*, 19. évf. 2. sz. 1937. január 3. 22.
- NYÍ 1940. Erzsébet királyné. *Nyírvidek*, 8. évf. 202. sz. 1940. szeptember 5. 3.
- OWENS, Karen 2014. *Franz Joseph and Elisabeth: The Last Great Monarchs of Austria-Hungary*. Jefferson, North Carolina – London, McFarland & Co.
- PÁLFFI Éva 1972. *A Kolozsvári Magyar Színház műsorrendje 1918–1944 között*. Kolozsvár, Állami vizsgadolgozat.
- PARAIZS Júlia 2015b. Kisebb-nagyobb örömök. Arany János Shakespeare-fordításai a sajtó alá rendezés tükrében. In DÁVIDHÁZI Péter – KOMÁROMY Zsolt (szerk.): *Párbeszédben Ruttkay Kálmánnal. Egy rejtőzködő életmű újraolvasása*. Budapest, Reciti, 91–110.
- PARAIZS Júlia 2015a. *Hamlet 1868*. Kísértetjárás a Nemzeti Színházban. In PARAIZS Júlia (szerk.): *„Eszedbe jussak?”. Tanulmányok Arany János Hamlet-fordításáról*. Budapest, Reciti. 51–88.
- PARAIZS Júlia 2008. *Shakespeare-t fordító Petőfi (Petőfi Sándor Coriolanus-fordításának irodalomtörténeti és műfordításkritikai problémái)*. Doktori disszertáció. Budapest, ELTE BTK.
- PH 1925. A Nemzeti Színház és kamaraszínházának jövő évi szezonja. *Pesti Hírlap*, 47. évf. 155. sz. 1925. július 14. 14.
- PH 1933. A Nemzeti Színház kapunyitása. *Pesti Hírlap*, 55. évf. 200. sz. 1933. szeptember 3. 17.
- PH 1937. Romeo és Julia. Metro – Forum. *Pesti Hírlap*, 59. évf. 2. sz. 1937. január 3. 24.
- PMH 1933. A Magyar Nemzeti Színház darabjainak nagyobbik fele magyar lesz. Vojnovich Géza kormánybiztos nyilatkozik az új évadról. Madách-kiállítás a Nemzeti Színházban. *Prágai Magyar Hírlap*, 12. évf. 169. sz. 1933. július 28. 6.

- PN 1933. A Nemzeti Színház kapunyitása. *Pesti Napló*, 84. évf. 200. sz. 1933. szeptember 3. 21.
- PN 1935. Péntek, október 18. Budapest I. 20.00: Romeo és Julia. Shakespeare tragédiája a Fitalok Rádiószínpadának előadásában. Fordította: Kosztolányi Dezső. Rendező: dr. Németh Antal. *Pesti Napló*, 86. évf. 232. sz. 1935. október 11. 19.
- PV 1941. Irodalom – Művészet. *Pápa és Vidéke*, 38. évf. 14. sz. 1941. április 6. 4.
- REXA Dezső 1929. Shakespeare in Hungary. FODOR Lajos (főszerk.) – LIPOVNICKY Pál (főszerk.): *Hungary Illustrated – A Review of Hungary's Past and Present / A magyar múlt és jelen szemléje. I. évfolyam*. Budapest, Stephaneum Nyomda.
- RUTTKAY Kálmán 2002. *Összegyűjtött írások*. Budapest, Universitas.
- R 1935. Szerda, november 27. 8.00–8.15 A „Száz könyv” sorozatban Kosztolányi Dezső beszél Shakespeare „Hamlet”-jéről. *Rádióélet*, 7. évf. 48. sz. 1935. november 22. 20.
- SHAKESPEARE, William 1916. *A vihar*, ford. BABITS Mihály. Budapest, Atheneum.
- SHAKESPEARE, William 1848. Coriolanus, ford. PETŐFI Sándor. In *Shakespeare összes színművei I.* Angolból fordítják Arany, Petőfi, Vörösmarty. Pest, Beimel.
- SINCLAIR, Andrew 1999. *Death by Fame. A Life of Elisabeth, Empress of Austria*. New York, St. Martin's Press.
- SOMOGYI Éva 1989. *Ferenc József*. Budapest, Gondolat.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály 2010. *Kosztolányi Dezső*. Pozsony, Kalligram.
- TSCHUDI, Clara 1912. *L'Impératrice douloureuse: Élisabeth, Impératrice-Reine d'Autriche-Hongrie*. Adapté de l'allemand avec l'autorisation de l'auteur par H. HEINECKE. Paris, Temps.
- SZILÁGYI Zsófia 2017. *Az éretlen Kosztolányi*. Budapest, Kalligram.
- SZÉ 1917a. Shakespeare a Nyujorkban. Színházi regény. *Színházi Élet*, 6. évf. 50. sz. 1917. december 8–15. 14.
- SZÉ 1917b. Shakespeare a Nyujorkban. Színházi regény. *Színházi Élet*, 6. évf. 51. sz. 1917. december 15–22. 25.
- SZÉ 1935. Romeo és Julia. *Színházi Élet*, 35. évf. 42. sz. 1935. október 13–19. 98–127.
- SZV 1893a. Különfélék. Erzsébet magyar királyné... *Szabadka és Vidéke*, 1. évf. 2. sz. 1893. február 26. 4.
- SZV 1893b. Különfélék. Erzsébet királyné... *Szabadka és Vidéke*, 1. évf. 10. sz. 1893. április 23. 4.
- SZV 1893c. A királyi pár nyaralása. *Szabadka és Vidéke*, 1. évf. 21. sz. 1893. július 9. 4.
- SZV 1893d. Különfélék. A királyné... *Szabadka és Vidéke*, 1. évf. 29. sz. 1893. szeptember 3. 4.
- SZV 1893e. Különfélék. Erzsébet. *Szabadka és Vidéke*, 1. évf. 32. sz. 1893. szeptember 24. 4.
- SZV 1893f. Különfélék. A királyné Budapesten. *Szabadka és Vidéke*, 1. évf. 34. sz. 1893. október 8. 4.
- THURY Zsuzsa 1933. A Magyar Színház komoly irodalmi művekkel akar szolgálni Kolozsvár közönségének. Előadják Shakespeare Vihar-ját Babits átdolgozásában... *Ellenzék*, 55. évf. 12. sz. 1935. január 15. 14.
- TONCS Gusztáv 1909. *Shakespeare drámai művészete*. Szabadka, Szabadkai Szabad Líceum.
- TÖRÖK Sándor 1937. Romeo és Julia. A Metro Filmszínház mutatja be a Shakespeare Romeo és Juliájából készült filmet. *Magyarság*, 18. évf. 298. sz. 1937. január 5. 7.
- TSCHUDI, Clara 1901. *Kaiserin von Österreich und Königin von Ungarn*. Einzige autoris. Übertragung aus dem Norwegischen von Carl KÜCHLER. Leipzig, Reclam.
- TSCHUDI, Clara 1900. *Kejserinde Elisabeth*. Beijer, [anonim kiadás].
- TMU 1940. Erzsébet hercegnő (Sissy). *Tolnamegyei Ujság*, 22. évf. 83. sz. 1940. november 16. 4.

- UB 2020. Shakespeare in Modern Greek. Chronology. *UNIBAS* [online], 2020. 09. 16. <https://shine.unibas.ch/translatorsgreeks.htm>
- ÚN 1925. Az új évben is folytatják offenzívájukat színházaink a közönség ellen. Bemutatók és felújítások pergőtüze a színházi fronton. *Renaissance Színház. Új Nemzedék*, 7. évf. 1. sz. 1925. január 1. 6.
- VÉR Eszter Virág 2013. *Erzsébet királyné magyarországi kultusza 1914-ig (Emlékezethelyei tükrében)*. Doktori disszertáció. Budapest, ELTE BTK.
- VÉR Eszter Virág 2006. Erzsébet-kultusz I. Erzsébet királyné magyarországi kultusza emlékezethelyei tükrében 1898–1914 között. *Budapesti Negyed*, 14. évf. 52. sz. 2006/2.
- VU 1907b. Erzsébet-szobrok. *Vasárnapi Ujság*, 54. évf. 47. sz. 1907. november 24. 943–944.
- ZANARDI-LANDI, Karoline Franziska M. 1915. *Secret of an Empress*. The Riverside Press Cambridge. Boston – New York, Houghton Mifflin Company.
- ZANARDI-LANDI, Karoline Franziska M. 1914. *Secret of an Empress*. London – New York – Toronto – Melbourne, Cassel & Co.